

Mirades cap a la natura valenciana al primer terç del segle XX

Aquest article va ser guardonat l'any 2000 amb el premi de divulgació científica Cinc Segles, que convoca l'Institut Joan Lluís Vives. Imatges de Rafa Gil.

Les societats humanes, en qualsevol temps i en qualsevol lloc, miren la natura que les envolta. La miren, gairebé sense excepció, per tal de traure-li profit, amb més o menys respecte, ara agafant-li estrictament allò que garantezca la supervivència, ara espoliant-la i malbaratant-la. També, però, sense excepció, les societats fan ullades a la natura d'un altre estil. Por o admiració, simple curiositat o solemne veneració, la natura suggereix sentiments ben diversos, i així, esdevé objecte d'atenció social per unes altres raons que les estrictament econòmiques. Alguns d'aquests sentiments han estimulat un acostament científic a la natura, potser ja no tan generalitzat a totes les societats, però en qualsevol cas molt difòs. Un acostament d'aquest tipus es pot trobar en la societat valenciana de començaments del segle que ara acaba de finir.

Problemes d'avui i d'ahir, motius de sempre. Les dones i els homes dels temps actuals tenim certa tendència a pensar que, mai com ara, la nostra relació amb

la natura travessa una situació crítica; com se sol dir, anem pel tall de la navalla. I recíprocament, estimem que en el passat, l'esmentada relació era, si no idíl·lica, sí com a mínim més dotada de calidesa i familiaritat, malgrat –o gràcies a– ser menys reflexiva. Ens sentim, al respecte, els més desgraciats, però també els més savis. La capacitat de destrucció mai no havia arribat als nivells d'avui, i tothom n'és conscient. També sembla clar que mai la preocupació per la conservació del medi havia mobilitzat tantes consciències, personals i col·lectives, i mai tampoc s'havien empentat tants programes de recerca sobre biodiversitat i coneixement del medi. I pensem, segurament amb raó, en un mecanisme de causa i efecte per vincular problema i respostes. Un problema, però, que no naix fa quatre dies, encara que resultara menys apressant en el passat, i unes respostes que tampoc no són la darrera moda, malgrat no haver permeabilitzat tant la societat com ara.

Fa un segle, la fisonomia de les terres valencianes estava canviant molt ràpidament, si atenem les escales humanes. La ininterrompuda expansió de l'àrea urbana de València amenaçava l'horta. El creixement demogràfic a la franja litoral, la consolidació de l'agricultura intensiva i les polítiques de salut pública, estaven posant en situació difícil el manteniment de les zones humides costaneres. Les diferències amb la situació actual semblen, doncs, més de dimensió que no d'essència. També pel que fa a les veus que s'alçaven. No eren tan nombroses, però sí tan clares. Així, a la guia de València que s'edità al 1909 amb motiu del segon congrés de l'Associació Espanyola per al Progrés de les Ciències, un article anònim avisava de la preocupant minva en la diversitat de vertebrats al territori. O també, acabant la dècada dels vint, la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural aconseguia que l'Ajuntament aturara un projecte de dessecació d'una part de l'Albufera. És prou fàcil aduir més exemples; no cal fer-ho, però. La qüestió més important, és la percepció que certes persones, unes amb dedicació pràcticament professional a la ciència, unes altres simplement aficionades, ja treien com a conseqüència dels seus estudis els riscos que les activitats humanes comportaven per a la natura que envoltava i nodria la societat on estaven inserides.

Només amb la preocupació per la preservació no podem explicar, en qualsevol cas, l'activitat naturalista valenciana del primer terç del segle XX. La mateixa percepció del canvi del paisatge valencià ens permet obrir altres perspectives d'anàlisi. Així, el despoblament de les comarques interiors dugué a l'abandó de molts terrenys de conreu, especialment els que ocupaven els vessants de les muntanyes, els menys productius i més inaccessibles. Açò permeté a la vegetació feréstega, arraconada als indrets més esquerps, estendre la seua superfície. Es tractava d'un procés de gran complexitat, i no tot resultà tan positiu com sembla. Però, posant-nos en la pell dels naturalistes, penseu el que seria canviar bancals i feixes per màquia i bosquines? Les possibilitats de recol·lecció variada creixien, alhora que la pura pràctica excursionista es feia prou més abel·lidora. Aquesta era la situació que reconeixia el farmacèutic de Sogorb, l'excel·lent botànic Carles Pau, quan al 1918 tornava a recórrer, vint anys després, la Tinença de Benifassà: allà on ell recordava pedregars erms, plens de còdols, trobava ara aiguavessos amens, coberts de plantetes i grífols d'arbres.

A la cerca de legitimitat. Legitimar socialment la tasca científica: de nou, un altre problema d'avui i d'ahir. Només amb recursos sentimentals, com els que en els exemples esperonaven els protagonistes, o com els que es derivaven d'un vague sentiment de valenciania, resultava difícil, en el primer terç de segle, donar-li solució. Hem de pensar que els nostres naturalistes –almenys, els més reeixits– estaven entestats a dotar la seua tasca d'un marc institucional. Quan el jove lleonès Celso Arévalo arribà a València el 1912, per tal d'ocupar la càtedra vacant d'història natural de l'Institut General i Tècnic –llavors, l'únic centre públic d'ensenyament secundari a la ciutat–, duia al cap un projecte prou ambiciós. Ell estava imbuït de les noves idees científiques de l'ecologia i es volia dedicar a l'àmbit particular de l'estudi de les aigües continentals. L'Institut, com a fruit d'una tradició de bons professors de la matèria, conservava un ben dotat gabinet d'història natural. Amb açò, i amb el su-

El creixement de València ara fa un segle va posar en perill l'horta i algunes zones humides costaneres. A la dècada dels 20, per exemple, la secció valenciana de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural va aconseguir que l'Ajuntament del cap i casal aturara un projecte de dessecació d'una part de l'Albufera (a la fotografia).

port dels seus companys de claustre, Arévalo muntà amb rapidesa sorprenent un veritable, encara que humil, laboratori d'investigació. Cinc anys després, una disposició legislativa li donà un rètol oficial, prou sonor, el de Laboratori d'Hidrobiologia Espanyola. Els primers anys del centre foren, pensant en la seua modèstia estructural, esperançadors. Fent de l'Albufera el nucli dels seus treballs, Arévalo publicà els primers estudis seriosos sobre organismes planctònics a tot l'estat. El Laboratori, sempre amb l'ajuda de l'Institut, creà la seua pròpia revista. Fins i tot els naturalistes estrangers s'hi sentiren atrets; fou el cas del suís Alfonso Gandolfi, especialista en anguiles, o de l'alemany Friedrich Haas, interessat pels mol·luscs continentals.

Tot açò estava molt bé, però calia justificar l'existència del centre. Justificar-la, primer, enfront del claustre de l'Institut: donava prestigi, sí, però també generava despeses. I així, el Laboratori, sense canviar de seu, hagué de canviar d'adscripció legal; al 1919, passà a dependre del Museu Nacional de Ciències Naturals de Madrid. També calia justificar l'existència del Laboratori dintre del petit, però gens menyspreable, col·lectiu de naturalistes valencians; malgrat certes malfiances, Arévalo fou en açò més hàbil —o tingué més sort— i va atreure molts d'aquests col·legues, a més d'impulsar la creació de la ja esmentada secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, el fòrum de discussió científica on s'aglutinaren els esforços, en qualsevol cas dispersos, de tots ells. Finalment, calia justificar-se també davant la societat valenciana. En açò, els principals esforços vingueren per l'actuació de Lluís Pardo, deixeble d'Arévalo i el seu successor al capdavant del Laboratori, qui orientà les seues recerques per línies aplicades, com ara els aprofitaments pesquers de rius i estanys o el control del paludisme. La ciència, efectivament, no pot deixar de banda les percepcions adés apuntades: la natura com a objectiu econòmic, la natura que ens fa por...

Els esforços, finalment, fracassaren. El Laboratori tancà al 1932, quan ja feia molt de temps que havia deixat de desenvolupar investigacions originals. Com fracassaren altres iniciatives d'institucionalització de la pràctica naturalista a València. Així, trobem el cas del Museu Paleontològic Municipal, dipositari d'una meravellosa col·lecció de fòssils argentins, el qual, després de la mort d'Eduard Boscà, el seu primer director, es va quedar empantanegat en la mediocritat científica i el desinterès públic. Boscà era catedràtic a la Universitat de València. De jove, quan encara no estava dins aquesta institució docent, havia excel·lit com a herpetòleg, ja que va introduir les idees evolucionistes i biogeogràfiques en l'estudi dels amfibis i rèptils ibèrics. D'això feia, però, molt de temps, tot el temps que havia passat des que va ser cridat per fer-se càrrec del Jardí Botànic de la Universitat de València. Vora quaranta anys, ni més ni menys, al llarg dels quals guanyà la càtedra... i va veure frustrades totes les seues temptatives per dur endavant recerques científiques al si d'una universitat que amb prou feines complia amb la seua missió docent. Segurament perquè per aquest camí trobava tancades les portes a la investigació, Boscà acceptà de l'Ajuntament l'encàrrec de muntar la col·lecció paleontològica, cedida a la ciutat per l'enginyer Josep Rodrigo Botet. Hagué de fer un esforç d'actualització en un tema que, en principi, no dominava, i procurà relacionar-se amb especialistes i museus de tot el món. Com a resultat, tragué un grapat de bons articles i muntà bona part dels esquelets fòssils, que per la seua espectacularitat havien d'atraure sens dubte al públic. Fer del Museu un espai, alhora, d'investigació i divulgació: aquest era el seu deler... La gent respongué raonablement; els gestors públics se n'oblidaren quan Boscà ja no podia donar la llanda, demanant insistentment una seu digna per a la naixent institució. Què els importava la cultura del poble? Quin benefici objectiu podien traure d'un munt d'ossos i pedres?

Unes altres iniciatives trobaren més ressò en les esferes de poder. És clar, que jugaven amb avantatge, perquè sí que podien recórrer a propostes de legitimació sucoses. Fou el cas, als anys vint i trenta, de l'Estació de Fitopatologia Agrícola de Burjassot, la qual, aplicant per primera volta a tot l'estat, i en camp obert, les experiències de control biològic de plagues desenvolupades a països com els Estats Units, França o Itàlia, pogué aturar a temps la perillosa expansió de diverses espècies d'in-

A principis del segle XX, el despoblament de les comarques interiors dugué a l'abandó de molts terrenys de conreu, especialment els que ocupaven els vessants de les muntanyes, els menys productius i més inaccessibles. A la imatge, Morella (els Ports).

sectes exòtics, arribats accidentalment a les nostres terres, que amenaçaven la riquesa citrícola valenciana. Hem de fer memòria del desastre que provocà la Primera Guerra Mundial per a la taronja valenciana, amb pèrdues milionàries —compte!, de l'època— i la mort o abandó de milers d'arbres. I just quan s'havia recuperat el nivell de producció prebèl·lic, sorgia un nou perill. La lluita biològica, fonamentada en la utilització sota control dels enemics naturals de les plagues, hi va lluitar amb èxit, i amb despeses prou inferiors a les que hagueren exigit els tractaments químics. El suport de productors, exportadors i gestors a la política agrària estava garantit, i l'Estació pogué desenvolupar, fins i tot, recerques originals. El seu director, l'enginyer alacantí Frederic Gómez Clemente, era, malgrat la seua formació tècnica i un xic corporativista, molt sensible a la necessitat d'associar l'aplicació a la ciència fonamental. Per això, l'Estació acollí especialistes en taxonomia d'insectes, com ara Modest Quilis Pérez, un jove naturalista que, en pocs anys, es guanyà un lloc de preferència entre els entomòlegs europeus. Així i tot, la feblesa institucional de l'Estació es va fer palesa quan coincidiren la mort prematura de Quilis i una nova davallada en el negoci taronger, amb el sotrac definitiu que suposà la Guerra Civil. Malgrat reobrir-se després de la contesa, l'Estació es va veure abocada a les aplicacions rutinàries de tractaments i a les feines administratives. Fosc paper el que li va correspondre en la tragèdia de la foscor social del moment.

Cercant, també, la cooperació. Estem ja prou persuadits que l'absència d'una autèntica institucionalització fou l'obstacle per a assentar una veritable pràctica naturalista al País Valencià. Hem vist com, bàsicament, es tractà de superar amb voluntarisme. I el voluntarisme, efectivament, va retre bones obres personals, però no podia garantir-ne la continuïtat. Un cas evident fou el del catedràtic de l'Institut d'Alacant, Daniel Jiménez de Cisneros, autor de prop de centenar i mig d'articles sobre geologia i paleontologia de la província homònima, fruit d'una formidable tasca de camp, per a la qual no trobà més ajut que el dels seus alumnes... i no sempre (encara cal donar les gràcies, als xics i als seus pares).

Els naturalistes valencians, en qualsevol cas, tot i ser un poc masoquistes, tampoc no estaven del tot babaus. I així, necessitats, com qualsevol, de companyia i comprensió, tractaren de dur endavant iniciatives col·lectives. Ja hem vist com va sorgir un fòrum associatiu local, la secció de València de la Reial Societat Espanyola d'Història Natural. A les seues sessions, una volta al mes i al llarg de més de vint anys, professionals i aficionats es juntaven per contar-se les excursions i les recol·leccions que efectuaven, les publicacions que estaven enllestint o les recerques que estaven dissenyant. Cal parar esment en el detall: els aficionats hi eren presents. Malgrat els esforços dels professionals o semiprofessionals —pràcticament, tots els personatges que hem conegut fins aquest punt—, el ben cert és que la penetració més evident al teixit social de tot aquest conjunt d'iniciatives naturalistes es va fer pel conducte dels aficionats, que, en nombre creixent, anaren ingressant a la secció. Aquestes persones que parlaven als seus amics dels ocells que sobrevolaven els seus caps; que coneixien el nom dels arbres que a tots oferien aixopluc ombrívol quan el sol es passava de roent durant els passejos estiuencs; que, en definitiva, feien del coneixement de la natura no un camí per a menjar de calent, no una manera de vida, sinó tot un estil.

Punt i... Li posem final? Una història amb final trist? Vista així, sens dubte. Tot plegat, sembla una successió de fracassos. Però hem de pensar que, malgrat tot, les persones i les iniciatives passen, però deixant una empremta. I si en posarem un, de punt, però seguit? Mai no es podrà demostrar que aquesta història ha exercit una influència important en la història que ara vivim. Però tampoc el contrari. Si podem triar, per què no pensar que ara arpleguem el fruit d'aquells esforços?

Jesús Ignasi Català Gorgues
Institut d'Història de la Ciència i Documentació "López Piñero"
Universitat de València-CSIC

